

SZITÁR KATALIN: A PRÓZANYELV KOSZTOLÁNYINÁL

Budapest, ELTE BTK, 2000, 246 l. (Asteriskos).

A megértés diszkurzív elve annak feltárásában érdekelt, hogyan létezhet egy szöveg igazsága a többi szöveghez képest kizárólag az úgy és ott mondottakban. A művészi nyelvhasználat innovatív erejét hangsúlyozó diszkurzív poétikai megközelítés, mely Szitár Katalin első kötetének (amely egyúttal első kötete az ELTE bölcsészka által indított Asteriskos című, a *summa cum laude* megvédett disszertációt közlő sorozatnak) szemléleti és módszertani alapját adja, az értelemképzés ilyen egyszerűségének a poétikai feltárásában érdekelt. A könyv központi kérdése „a prózanyelv mibenlétének problémája” (23), melyet a szerző Kosztolányi prózájának vizsgálatával köt össze. A konkrét szövegelemzést azonban Kosztolányi esztétikai tárgyú írásainak vizsgálata és az azokból levonható elméleti következtetések ismertetése, illetve egy módszertani bevezető fejezet előzi meg. A két fejezet tulajdonképpen szorosan összefügg, amennyiben a módszertani bevezető teoretikus igénnyel foglalja össze azokat az alapelveket, melyeket Kosztolányi elméleti implikációi hordoznak. Annak oka, hogy „ez a szempont [Kosztolányi nyelvszemléletének kifejtett sajátosságai] eddig kimaradt a szerző műveinek *elemző* vizsgálatából” (18), az lehet, hogy az az „elemzési gyakorlat”, illetve „összefüggő elméleti keret”, melybe Szitár Katalin elemzései beilleszthetők (29), a magyar irodalomértés és recepció számára a közelmúltig nem vagy csak részben volt hozzáférhető. A szemlélet és módszer kereteit meghatározó történeti örökség (jelzésszerűen) A. Potebnya „háromszatú szó”-teóriájához,

M. Bahtyin narráció-koncepciójához, P. Ricoeur és O. Frejdenberg metafora-, illetve W. Schmid motívum-elméleteihez, V. Toporov mitopoétikai vizsgálódásaihoz és J. Lotman kultúraszemiotikai szöveg-koncepciójához köthető.

Kosztolányi nyelvszemléletét Humboldtval összekapcsolni nem új felvetés. Szitár Katalin azonban nem pusztán előszámlálja a korábbi kutatások eredményeit, hanem saját vizsgálódásai nyomán új következtetéseket is megfogalmaz, mégpedig elsősorban a szó poétikájára vonatkozóan: „Az írói tevékenység *tettként* való meghatározása akkor lesz teljes, ha hozzátesszük: a szövegalkotás nem pusztán tett, hanem *nyelvi tett*. Az írás nem a valóság tapasztalati elemeire, hanem a *szóra*, sőt mint később látni fogjuk, Kosztolányi radikálisabban fogalmaz: a *hangra* épül.” (10.) Az írás *nyelvi tettként* való meghatározásából viszont az következik, hogy „az alkotói szubjektivitást csak a *nyelvben* lehet megalapozni.” Az irodalmi szövegben konstituálódó szerzői alanyiség tehát a fenti elv szerint a szövegben jön létre, az írás-olvasás folyamatában keletkezik. Ahogy nyelv és alkotó viszonyát a szerző Kosztolányi nyomán társalkotói relációként, a *nyelvi meghatározottságot* pedig nem pusztán determináltsággként, hanem kétoldalú, tehát egyben innovatív viszonyként jellemzi, úgy a mű és olvasó kapcsolatát is kölcsönviszonyként írja le, a kettő közt interszubjektív kapcsolatot feltételezve: „a nyelv – értelmezi Kosztolányi szavait –, bár bizonyos értelemben valóban redukálja a gondolatot (»pusztán jelzi« a »teljes fogalomkör«, ahogy az előbb idé-

zett részben fogalmazott [Kosztolányi]), mindazonáltal [...] új gondolatokat is képes hozzátenni a meglevőkhöz.” Igaz ez a szóra, illetve a hangra épülő esztétikánál is. Kosztolányi számára „a nyelvészet apparátusával leírható szótörténet a szóban foglalt képzettartalom azonosítását szolgálja, vagyis megközelíthetővé teszi a szó eredendően, természeténél fogva adott szimbolikus elemét.” (13.) Másrésztől nemcsak a szó képzete (tartalma, belső formája) közvetítette történeti jelentések aktivizálódnak az írás és az olvasás folyamatában; a szó külső formája, a hangalak is magában rejtje a költői jelentéstulajdonítás lehetőségét. Kosztolányi feltételezi, hogy a szavak formai hasonlóságai a hangalak és a jelentés közti új, motivált viszonyhoz vezethetnek. Így például – idézi Kosztolányi példáját Szitár Katalin – „megannyi angol szó, mely *st*-el kezdődik, valami rossztító, kicsinyítő értelmet takar. [...] Úgy rémlik, hogy kifejező ösztönük egy nagyon tág fogalomkörrel jelöl ezzel a két betűvel, mintha a nyelv (a beszélőszervünk) fitymálna, lebecsülne valamit vele.” (15.) Ez a nyelvészlelet a szót önálló létezőnek tekinti, s nem pragmatikusan viszonyul hozzá. Az írás-olvasás gyakorlatában ezáltal előtérbe kerül a metaforikus azonosításon, hasonlaton alapuló szimbolizáció, hangsúlyossá válnak a külső és belső forma ritmikát teremtő ismétlődései és variációi, melyek az epikus történetmondást poétikus értelemsíkkal (mint a jelentés újraírása, a szóból kibomló szűzsé) egészítik ki. Ezen a síkon pedig a narráció hézagjai, hiánystruktúrái poétikai eljárásaként foghatók fel, azaz „nyomatékosítják az elbeszélés-folyamat hiátusát, s az így kialakuló üres keret felszólítás és iránymutatás az interpretatív aktivitásra.”

Amennyiben ezt a hiányt nem kompenzálja sem az elbeszélő, sem pedig explicit narratív elemek, „a szövegek értelmi koherenciája nagymértékben az epizódnál, mondatnál, szintagmánál *kisebb* egységek jelentéses megterheltségén múlik.” (19.)

A dolgozat felépítésére jellemző, hogy az egyes fejezetek műelemzései egy-egy domináns értelemképző síkot vagy poétikai eljárást állítanak a középpontba, ami elméleti reflexiókra is módot ad. Ez az elméleti igény azonban a dolgozatban – szerencsés módon – a gyakorlati kérdésektől sosem elválasztható. Az *Adonisz ünnepét* tárgyaló első elemző fejezet az intertextualitás problematikáját veti föl, s a szerző arra a következtetésre jut, hogy az antik pretextus egy jelentésuniverzum kialakításaként kap poétikai funkciót. A szöveg tehát nemcsak utal elődjére, hanem az értelemképzés integráns részévé teszi, s egyben újraértelmezi azt. Ennyiben tehát a nyelv és a kultúra múltjához való viszony nemcsak a múlt felől determinált.

A *Pacsirta* és az *Aranyársarkány* elemzése két síkot állít középpontba; feltárja a szöveg belső, narratív és motivikus összefüggéseinek hálózatát, illetve azt a folyamatot, melynek során a mitológiai előkép a szöveg motivikus rendjébe aktív értelemképző alakzatként integrálódik. A nagy motívumkörök vizsgálata azonban már új fejezetnek képezi részét. Ez a vizsgálat olyan, a Kosztolányi-szövegekben permanensen jelen levő, az életmű poétikai egységét is biztosító motívumokra irányul, mint a „sár” és a „rab”. Szitár Katalin így természetesen elsősorban a szövegközi kapcsolatokat állítja az elemzés középpontjába, s arra a következtetésre jut, hogy a „sár” mint alapmotívum tartalma nem szűkíthető társadalmi konnotációira. Meta-

forikus szerepében (mint sáros föld) jelöli például a születés helyét, mely így a termékenységi mítoszok jelentéskörét is beemeli a szövegbe.

„Minden dolog, minden létező – mondja Jacques Derrida a névről írott esszéi egyikében –, ön, én, a másik, minden egyes X, minden név, és Isten minden neve más, behelyettesíthető X-ek példájává válhat. [...] Isten egy neve egy nyelvben, mondatban, imában a név példájává és Isten neveinek példájává válik, majd a nevek példájává általában. (*Esszé a névről*, Pécs, 1995, 95.) Ezt egyik interpretátora úgy fejezi ki, hogy a név egy életfeladat kijelölése. Szitár Katalin Kosztolányi-könyve *Caligulát* elemző fejezetének központi kérdése, hogyan írható le *poétikai* eszközökkel ez az irodalmi szövegben nyelvi kódolt meghatározottság (és az olvasásban: kölcsönviszony). A fejezet részben összefoglalónak is tekinthető, amennyiben az értelmezés a szöveg háromszintű (történet, narráció és nyelvi szint) elemzését, illetve a szövegszintek elemzése során kibontott értelmi síkok integrációját tűzi ki célul.

A történet szintjén Caligula „abszurd zsarnok, aki előtt az emberi élet végességén kívül nincs korlát.” (169.) A szöveg azonban Caligula más jellemzőinek kiemelésére épül, „a szem és a látás motívumaira, illetve az ezekhez kapcsolódó jelentésekre.” A gyermek Caligulát a cselekmény jelenidejének Caligulájával összekötő *álom* motívum (illetve az álom hiánya) a szem és a látás motívumaival van kapcsolatban. Másrészt a császár önmeghatározásában lesz döntő szerepe, amennyiben a gyermekkorban a kémkedéstől való félelemből eredő alváshiány műbeli szemantikai ekvivalensei (*álarc*,

színlelés) cselekvési formává és Caligula önreflexiójának jelértékű elemnévé transzformálódnak. Így a motívumok szerepe „a novella kompozicionális egészére is kiterjed” és azok „a narrációt másodlagosan szervező szintet alkotnak”. S itt kerül előtérbe a névnek a műben betöltött szerepe. Az elemzés itt is konzisztens a módszertani elvekkel; a szerző szerint a jelle (illetve a jel jelévé is) váló név mind külső (hangalak), mind pedig belső (történeti szemantika) formáját tekintve részt vesz a szöveg értelemképzésében. Így jóllehet a haldokló Caligula semmit-látása „a nihilista Caligulát látszik előtérbe állítani”, a „látni a semmit” jelegyüttes egyben a „Caligula név hangalaki (külső formai) jelentését is aktivizálja: caligo, -are = 'sötétben van'; 'homályban van'; 'vak'.” (173.) Itt nem valódi etimológiai, hanem a hangalak által jelzett jelentéskapcsolatról van szó. „A szöveg e ponton tehát létrehozza a név hangalakja által asszociált jelentésnek és a viselője cselekvésének ekvivalenciáját: Caligulát nem zsarnokként, hanem a novella önálló világában, az alak és cselekvése közti megfelelés révén azonosítja.” (174.) A novella cselekményesen motiválatlan részei tehát nyelvi lesznek motiváltak. A szerző szerint a cselekmény szemantikai (és nem elsősorban lélektani) motiváltsága a negyedik részben kap leginkább nyomatékokot, mely épp a „berne foglalt cselekvések és azok nyelvi megjelölése közti ellentmondásra épül.” A szöveg azonban a megmagyarázhatatlan cselekvéseket szabályos szintaktikai szerkezetbe foglalja. Az elemzés részletes ismertetése helyett csak egyetlen példa. Caligula leírásaiban mindvégig jelen van a „lábak gyengesége” motívum, amely a történet és a narráció síkján egya-

ránt enigmatikus marad: „egy székre rogyott, mert gyöngé, vékony lábain nem bírt sokáig állni”, „csakhamar összenyaklottak mint az üres csizmák.” Azonban a lábak mint üres csizmák hasonlat a név eredeti jelentését (caliga: 'katonabakancs', 'csizma') eleveníti fel. A hasonlított láb így a jelzővel (üres) együtt az alak egészének, az önazonosság tagadásának a jele. A név referenciális jelölő funkciója helyére a hangalaki jelentés-összefüggés kerül.

A név azonban nemcsak szóként (külső és belső forma) tematizálódik; a hangalak köznapi értelemben véve kommunikatív funkcióval nem bíró részelemei révén is azonosítja a név viselőjét. „A CALIGULA hangsorban lévő palindrómaszerű hangismétlődés elemei anagrammatikus szinten is rendezik a szöveget, s ezen a szinten a név mint szigorúan formális nyelvi egység így is értelemhordozóvá válik.” (178.) Míg azonban a dekonstrukció a név (és szubjektum) szétírtságát hangsúlyozná, addig a szétírt név (a szerző természetesen nem is használja ezt a kifejezést) Szitár Katalin szerint a mű motívikus rendjében az olvasás során szemantikai komplexumként aktivizálódik. A *megteremtődő* önazonosság feltétele az álarc megnevezése és levétele – ez jelenik meg a szöveg fonetikus rendezettségének szintjén. A motívumot tehát nem témaként, hanem a szöveges megvalósulás részeként fogja fel. Olyan narratív egységként, „amely lehetővé teszi, hogy a cselekvéssor és a hősök karaktere között nem tematikusan, hanem poétikailag indokolt kapcsolat teremtdőjék.” (26.) Így a fogalom hatóköre is kitágul, s akár „a szónál kisebb egységek is felfoghatók motívumnak.”

Az *Esti Kornél*ról szóló fejezet egy nyelvi magatartás képviselőjeként határozza meg Estit. A ciklusokban létrejövő „feltételes világok” közös jellemzője, hogy a bennük modellált „tapasztalati valóság”, illetve ennek nyelvi leképz(őd)ése nem felel meg egymásnak. Esti mintegy a valóság és a nyelv közti résben él. A regények hőseivel szemben nem tragikus alak; számára nem az élet önmagában érték, hanem az életről szerzett tapasztalat: „Esti léte nem a *sorsban*, hanem a *megértésben* van.” (210.)

Szitár Katalin az egyes szövegek vizsgálatán keresztül biztos kézzel vázolja fel Kosztolányi prózájának belső sajátosságait, s ennek során külön hangsúlyt fektet a poétikai kontinuitás feltárására az életművön belül. Vizsgálódásai – nem utolsósorban az elméleti alapvetés következtében – a korábbi kísérletekhez képest eltérő utakat nyitnak a Kosztolányi-szövegek poétikai világába. A narratíva elemzésével összekapcsolt motívumkutatás, illetve az immanens elemzésből helyenként kibontott hermeneutikai konzekvenciák ugyan lehetőséget kínálnának tágabb irodalomtörténeti implikációk vázolására (különösen fontosnak tűnhet ez egy olyan alkotó pályájának vizsgálatakor, akinek irodalomtörténeti jelentősége aligha korlátozható a néhány évtizedes életpálya vertikumára), erre azonban Szitár Katalin könyve nem vállalkozik. Mivel azonban ez nem tartozott a könyv vállalt feladatai közé (s így hiányként sem róható fel), az olvasó csak bízhat abban, hogy a jól sikerült első kötetet hamarosan újabb követi.

Finta Gábor